

Methods of psychological analysis in art works

Yunus BABAKULOV¹

Uzbek State University of World Languages

ARTICLE INFO

Article history:

Received March 2023
Received in revised form
10 April 2023
Accepted 25 April 2023
Available online
15 May 2023

Keywords:

spirituality,
memory,
mind,
dream,
modernism,
consciousness,
stream of consciousness.

ABSTRACT

The methods of remembering, opening the spirit of the hero through an internal monologue, which is an object of the image of the spirit in the literature of the XX century, are studied. The article addresses the issues of consciousness flow, the underground flow of consciousness related to modernism in literature. To what extent modernism and psychology have become the object of images in Uzbek literature of the 20th century? The views on the flow of modernism and the application of psychological and spiritual methods in the artistic literature of the world and Uzbek literary scientists were also stopped.

2181-3701/© 2023 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol1-iss3-pp23-31>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Психологик таҳлил усулини бадий асарларда қўллаш

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

руҳият,
эслаш,
хотира,
туш қўриш,
модернизм,
онг,
онгости оқими.

XX аср ўзбек романларида руҳият тасвирига объект бўлган асарларда эслаш, хотирлаш, ички монолог орқали қаҳрамон руҳиятини очиб бериш усуллари қизиқарли бўлиши билан бирга, бирмунча мунозарали мавзудир. Мазкур мақолада модернизм адабиётидаги онг оқими, онгости оқим масалаларига тўхталиб ўтилган. XX аср ўзбек адабиётида модернизм ва психологизмнинг қай даражада тасвир объектига айланганлиги кўриб чиқилган. Жаҳон ва ўзбек адабиётшунос олимларининг бадий адабиётда модернизм ва психологик таҳлил ҳамда руҳият тасвири усуллари қўлланилиш масалалари ҳақидаги фикр-мулоҳазалар таҳлилга тортилган.

¹ Senior Lecturer, Department of World Literature, Uzbek State University of World Languages.

Методы психологического анализа в художественных произведениях

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

духовность,
воспоминание,
память,
разум,
сновидение,
модернизм,
сознание,
поток сознания.

В данной статье исследуются приемы запоминания, припоминания, раскрытия духа героя через внутренний монолог, являющийся объектом изображения духа в узбекских романах XX века. В статье рассматриваются вопросы течения сознания, связанные с литературой модернизма. В какой мере модернизм и психология стали объектом образов в узбекской литературе XX века? Были также проанализированы взгляды на течение модернизма и применение психологического анализа и духовных методов в художественной литературе мира и узбекских литературоведов.

КИРИШ

Жаҳон адабиётшунослигида инсон шахсини ўрганишнинг ўзига хос бўлган жиҳатларидан бири унинг ботиний оламига эътибор қаратишдир. Тадқиқот этиш ўтган асрнинг бошларида бошланган, кейинроқ эса дунё адабиётига анъана сифатида кириб келган модернизм ва психологизм атамаларининг қўлланилиши бадий адабиёт учун тасвир объектининг кўламига айланди. XX асрнинг 40 йилларида бошланган руҳият талқини 70-80-йилларга келиб ўзининг бор бўйини тарихий асарларда кўрсата бошлади. Ўтган асрнинг сўнгги йилларига келиб эса, роман жанрини тўла қамраб олди. Бу янги аср тур ва жанрлар тасвир объекти ва усулларининг ранг-баранглигига олиб келди.

ТАДҚИҚОТНИНГ МАҚСАДИ

Модернизм ва психологизмнинг бадий адабиётдаги ўрни ва ролини аниқлаш. Ўзбек адабиётда онг оқими ва онг ости оқими, руҳият талқинининг намоён бўлиш усулларини кўрсатиб бериш.

ТАДҚИҚОТНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Бадий адабиётда психологизмнинг ўрни ва тасвир объектидаги имкониятларини эшлаш, хотирлаш, онг оқими орқали қаҳрамон руҳий ҳолатини аниқлаш.

XX ва XXI аср адабиётшунослигига оид бўлган адабий асарларда модернизм оқимининг шаклланиши, онг оқими ва руҳият талқинини ифода этишдаги ўзига хос бўлган усулларни таҳлил этиш.

НАТИЖА ВА МУЛОҲАЗАЛАР

Бадий адабиёт ва психология фани инсоннинг ички ва ташқи оламини ўрганадиган икки фан соҳасидир. Шу тарзда психология фани одамларнинг хулқ-атворини ва унинг келиб чиқиш сабабларини ўрганади, адабиёт эса бадий адабиётда инсоний хатти-ҳаракатларни тасвирлашдан иборат. Шахснинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларини ўрганадиган ижтимоий соҳанинг бу икки фани бир-бири билан ўзаро боғлиқдир.

Адабиёт ва психология фанининг ўзаро муносабатлари асосий объекти бу адабий асардир. Адабий асарлар инсонни ўрганади ва уларнинг ички оламини батафсил таърифлашга интилади. Шу сабабдан ҳам адабий асар маълум пайтда,

маълум бир психологик ҳолатнинг инъикосига айланиб боради. Шу боисдан ҳам адабий турнинг роман жанрида қаҳрамон характерида рўй бериши психологик ҳолатларни тасвирлашда психологик усуллардан кенг фойдаланганлигини кўрсатади.

XX асрнинг 70-80 йилларида ўзбек адабиётида яратилган реалистик романчиликда объект ва субъектнинг руҳий характерда уйғунлашган ҳолда келиши, руҳият тасвирининг ҳар хил кўришларда намоён бўлиши, майда деталларига эътибор берилишига сабаб бўлади. Бу каби характерлар руҳий ҳолатнинг ижтимоий ҳодисалар билан шартланганлигини кузатиш бу давр ўзбек романчилиги учун янги поғонага кўтарилганининг исботидир.

Инсон онгида жамланган маълумотлар бирон-бир воқеликка дахлдор бўлган вақтдагина фаоллаша бошлайди. Дахлдорлик сезилмаган ҳолларда пассив ёки ўчиб кетиши мумкин. Бадий асарларда руҳият тасвири икки хил характерга эга бўлиб, биринчиси изоҳловчи вазифани ўтаса, иккинчиси асослайди.

Муаллиф асар қаҳрамонининг онгли ва онгсиз ҳолатлари чегарасига ҳам алоҳида эътибор қаратиши лозим. Чунки инсонда билиш ва эришиш истаги уйғонса у албатта бунга эришади. Бундай эришувчанлик унга баъзан чексиз руҳий азоб ва изтироб исканжасида қолишга олиб келса, баъзан эса кўтаринки кайфият ва шоду-хуррамликка эришади. З. Фрейд таълимоти нуқтаи назаридан қарасак, психоанализ онглиликни онгсизликдан, ижтимоийликни индивидуалликдан қидириш орқали тасвир воқелигининг мазмун моҳиятини очиб беришга ундайди.

Бадий асарларда тасвирланаётган воқеликнинг ҳаққонийлигига ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Бу ҳақида XVII-XVIII асрларда яшаган буюк француз тарихчиси ва маърифатпарвари Жон-Батист Дюбо "...маълум бир вазиятлардагина воқеа бўладиган ва бунини ҳам тарихий шароит, ҳам инсон имконияти тақозо этадиган, ҳам бадий шартлилик қонунияти кўтара оладиган фактлардагина бадий ҳақиқат бўла олади: бунда воқеа ва туйғулар мослиги ҳал қилувчи аҳамият касб этади" деб таъкидлаган эди [Дюбо Жон-Батист., 1976; 145–147]. Адиб қаҳрамон характери тўлақонли очиш мақсадида уни ҳар хил воқеалар измига тушириши бадий тамоилнинг барқарорлигини таъминлайди.

Бадий асарларда "эслаш усулидан фойдаланиш бир томондан характерлар хатти-ҳаракат ва фаолиятида юз берган барча ўзгаришларни изоҳлашга йўл очади, иккинчи томондан, асардаги воқеалар оқимини тўлдиришга ва шу орқали романдаги макон ва замон (хронотоп) чегарасини кенгайтиришга ёрдам беради. Учинчи томондан, руҳий тасвирнинг эслаш усули романга хос тафаккур салмоғини оширади ва поэтик қамровлар миқёсига кўтаришга имкон беради" [Днепров В., 1965; 496]. Чунки хотира нормал инсон руҳиятини муайян туйғу, кечинма билан алоқадорликда доим бойитиб туради.

Адабиётшунос олим В. Днепров таъкидлаганидек: "ўз ижодини даврнинг маънавий, ижтимоий-сиёсий эҳтиёжлари билан боғлай олмаган ёки бунини истамаган ёзувчи санъат учун йўққа чиққан инсондир. Ҳалол ижодкор эса жамиятнинг танқидчиси ҳисобланади ва шу туфайли у сиёсат билан боғланади" [Днепров В., 1965; 112.]. В. Днепров фикрларининг тасдиғини Х. Дўстмуҳаммаднинг "Донишманд Сизиф" асари мисолида кўришимиз мумкин.

“Олий истакка истехзо ила қиё боққан кўзларни ўйиб олмаган худонинг худоллиги, маъбуднинг маъбудлиги қоладими, ахир?! Ким нима деса десин, илло, қаттол салтанат йўриғи шафқатсиз!

– Олампаҳо Зевс ўз шаън-шавкатига ярашмаган қилмишга қўл урди. У сув ва дарёлар маъбуди Асопнинг бокира фарзанди-аржуманди, Эгина қизга кўз тикди – уни ўғирлаб, харамига яширди!..

Сизиф эндигина баралла айтяпти бу сўзларни, у дамлар эса дилидан тилига кўчмаган шу хабар маъбудлар наздида шумхабар, дея талқин топди.

Талқин еди Сизифни! Талқин бошига етди!” [Х. Дўстмуҳаммад., 2016; 282]

Асарда собиқ тузим даврида интеллектуал салоҳиятга эга бўлган инсон тақдири масаласи мажозий маънода ёритилган. Бадий асарлардаги эслаш усули руҳий тасвирнинг кенг қамровлилигигаасос бўлиши мумкин. Қаҳрамон характер қирраларини очишда, тасвир объекти кўламини кенгайтиришда асар динамикасини таъминлашда, макон ва замон чегаларини кенгайтиришга имконият яратади. Эслаш ва туш кўриш усули баъзан асар қаҳрамонлари учун муаммо бўлиб турган масалаларга ечим топишда ва асар воқеаларининг ривожланишига туртки бўлади, бу эса О. Ёқубов “Улуғбек хазинаси”, А. Аъзам “Рўё ёхуд Ғулистонга сафар” романларида ўз аксини топган.

“Бир тушни тез-тез кўраман: ўн беш йилча олдин Жарарикда бир кампирнинг ҳовлисида турганман. Бу ҳовли қизининг уйига девор-дармиён, кампир қизиникида турар, ўзининг ҳовлисига, яъни биз турган жойга камдан-кам ўтар, ижара пулини ҳам қизиникидан чақириб олиб, берар эдик. Ким билади, кампирнинг пулга зорлиги йўқ, шунчаки ҳовли ҳувилламасин, чироғи ёниб турсин дер эдими, лекин бир қиз невараси бор эди, мени шунақа ёмон кўрардики, қўнғироқни босиб, тақиллатиб, бир амаллаб дарвозани очдирганимдан кейин бошини чиқариб нима гаплигини сўраш ўрнига, “Ҳа-а!” деб шунақа бақириб берарди, худди мен кампирни ўлдиргани келганману бу мегажиннинг паҳлавони мени фош қилиб қўйгандек, юрагим ёрилиб кетай дерди” [А. Аъзам., 2014;11].

Адиблар асарларида эслаш ва туш кўриш усулининг нафақат сюжет воқеалари ривож, динамикасини таъминлаш каби соф эстетик вазифани бажариш мақсадида, балки қаҳрамонларнинг маънавий-ахлоқий дунёсини янада кенгроқ ва чуқурроқ ёритиш учун ҳам қўллаган. Бадий асарларнинг эстетик таъсирчанлиги унинг воқеликни худди ҳаётда бўлганидек акс эттиришда эмас, балки уларнинг руҳий вазиятлардаги руҳий ҳолатларини моҳирона тасвирлаш билан белгиланади. Инсон руҳияти доимий унинг физик ҳолатига таъсир этибгина қолмай, онг ости оқимида сақланиб қолади ва уни доимо таъқиб остига олиши назарда тутилади. Унинг туш кўриши эса, инсон руҳият ва ҳис-туйғуларининг нозиклиги ҳар қандай инсонни эмоционал ҳолатидан келиб чиқиб, ақлий бошқарувдан четга чиқариб юборишиши назарда тутади.

Ижодкорнинг маҳорат мезони яна шуниси билан ажралиб турадики, руҳият тасвирининг бир неча хил усулларини кетма- кетликда ёки ўрин алмашиш тарзида қўллашида кўринади. Барча руҳий тасвир билан боғлиқ бўлган сабаб алоқа яъни детерминизм реалистик тасвир принциплари асосида яратилган асар тузулиши унсурлари ўртасидаги боғланишни белгилайди. Чунки руҳий ҳолат тасвири доимо ҳиссиёт, хатти-ҳаракат ва ахлоқ мезонлари ўртасидаги қарама-қаршиликларда ўз аксини топган.

Собиқ совет даври адабиётида руҳият талқини масаласига унчалик эътибор беришмаган десак ноўрин бўлади. Чунки шўро даври адабиётида асосий қаҳрамон эталон вазифасини ўташи кераклигидан келиб чиқиб таҳлил қилсак бу табиий ҳолга айланади. Рус адабиётида эса бу ҳолат ўзгача. А. Ахматова, Л.Н. Толстой, М.Ф. Достоевский каби бир қанча рус адиблари ижодида психологизмнинг жаҳон адибларига ўрнатилган бўладиган даражадаги гўзал намуналари яратилди. XX асрнинг бошларидан бошланган психологик таҳлил масаласи аънанага айланиб борди. XX асрнинг иккинчи ўн йилликлари ўзбек адабиётида роман жанрига тамал тошини қўйиш даври бўлди. Жаҳон адабиётидаги реалистик услубнинг ижтимоий руҳий детерминизм асосида шаклланиш жараёни ўзбек адабиётини ҳам чеклаб ўтган эмас. А. Қодирий, А. Чўлпон каби кейинчалик эса Ойбек, А. Қаҳҳор, С. Аҳмад, О. Ёкубов, П. Қодиров XX аср охирида XXI асрда ижод қилган Ў. Ҳошимов, Ш. Холмирзаев, О. Мухтор, М.М. Дўст, Т. Мурод, У. Ҳамдам, Н. Эшонқул, С. Вафо, Зулфия Қуролбой қизи ва бошқа адиб ва адибаларимиз томонидан яратилган илк ва кейинги романларда психологик тасвир етарлича бўлган бўлса-да илк бор илмий жиҳатдан бадиий асарни психологик нуқтаи-назардан таҳлил қилиш 1947 йилда А. Алимуҳаммедов зиммасига тушди.

Юқорида санаб ўтилган адиблар ижодида роман жанридаги образлар тизими реалистик тасвирга асосланган. Қаҳрамонлар характерининг воқеликка нисбатан хатти-ҳаракатларини детерминизм тамоиллари асосида яратишни ўз асарларида ёритиб берган ва бермоқда. Шунга асосан руҳият тасвирида асос бўлган инсон ва воқелик муаммоси эпик жанрда ўзига хос ва бетакрор тарзда ўз ечимини топтоқда.

Адабиётшунос олим Қ. Йўлдошев "... ҳар қандай миллий адабиётнинг инсоният эстетик тафаккурига қўшган ҳиссаси ҳам ундаги романчиликнинг салмоғи билан тайин этилади. Чунки роман миллат бадиий тафаккурининг тараққиёт даражасини намоён этади" [Қозоқбой Йўлдош., 1006-maqola.html] деб замонавий ўзбек романларини таҳлилга тортади ва янги асрнинг биринчи ўн йиллигида яратилган романларга баҳо беради.

Йўлдош Солижонов "Йил хирмони ҳосил сифати" номли мақоласида 2012 йилда яратилган роман жанри хусусида тўхталиб: "Мавзуларнинг ранг-баранглиги, адабий аҳоли тоифасининг янгилиги, характерлар хилма-хиллиги, бадиийлик мезонлари ва муаммо ечимидаги ўзига хослик воқеликни баён қилиш ва образлар талқинига кўра анъанавий ҳамда ноанъанавий усулларда битилгани уларнинг шаклан ва мазмунан янгиланиб бораётганидан далолат беради" [Солижонов Й., 1276-maqola.html] дейди ва 2012 йилда яратилган романларни таҳлил қилиб ютуқ ва камчилликлари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб уларни мавзу ва муаммосига кўра ижтимоий-иқтисодий, маънавий-ахлоқий, тарихий, биографик ва детектив каби турларга бўлади.

Кейинги икки аср давомида деб ёзади У. Норматов, "роман жаҳон адабиётида етакчи жанр бўлиб келди ... боиси шундаки, башарият даҳоси яратган адабий жанрлар орасида энг универсали, канонларни, миллий чегараларни тан олмайдигани, бетиним янгиланиб, ўзгариб боришга мойил, ҳамма даврларга, оқимларга мослаша оладигани айни шу жанр бўлиб чиқди. Романтизм дейсизми, реализм, соцреализм, неореализм, сюрреализм, магик реализм, постреализм, модернизм, постмодернизм дейсизми – барча адабий оқимларда унинг етук намуналарини топиш мумкин" [Норматов У., 1008-maqola.html].

Психологик усулларнинг кенг қўлланилиши адабий турларнинг драма жанрида ички ва ташқи монологлар ва диалоглардан, лирикада эса асосан муаллиф ҳис-туйғулари, эпик турнинг роман жанри кўлами кенглиги боис қаҳрамонлар руҳий ҳолатини очишда психологик тасвирнинг бир неча усулларида кенг фойдаланиш имкониятига эга.

Бугунги кун романларида руҳият тасвирини кўпинча икки хил усул, яъни, инкорни инкор этиш ёки тасдиқни тасдиқ этиш орқали ифода этмоқда. Албатта ҳар бир ёзувчининг ўз индивидуал услуби мавжуд. Шунга кўра қайсидир адиб биринчи кимдир иккинчи ёйинки бошқа бир адиб эса қоришиқ усулда ижод қилади.

“XIX асрнинг охирларидан эътиборан рус адабиётида ижодкор шахснинг янги типи шакллана бошлаган эди. Бу даврда адабиётга кириб келган истедодлар ҳамма нарсани ўз кўзлари билан кўришга, билишга итилганларки, бу ҳаётни бутунча тасаввур қилиш истагида юзага келган эди” [Колобоева Л.А., 1990; 30-31] дейди рус олими Л.А. Колобоева. Бу эса ўз ўрнида шахснинг дунёни теран англаши, тафаккурининг тиниқлашиши, ақлий етукликка эришишининг бир кўринишидир. XX аср охирларига келиб ўзбек романларида руҳият ва модерн талқини очиқ-ойдин тасвирланиши бугунги кун учун янгилик эмас.

Ҳар бир ёзувчи бадиий асардаги ўз ғоявий мақсадини замонидаги воқелик ёйинки мозийга қайтиш орқали ифода этиш ҳуқуқига эга. Нима бўлганда ҳам унда акс этаётган бадиий воқелик ҳаракатда бўлиши керак. Ана шу ҳаракат асрдаги конфликтни келтириб чиқаради. Масалан: “Сизифнинг аниқ ёдида йўқ: Эгина қизнинг ғойиб бўлиши боисини у Асопнинг қулоғига шипшидими, ёхуд воқеадан хабар топган Асопнинг ўзи нажот умидида уни излаб Коринф дарвозаси остонасига бош уриб келдими, ҳар қалай, ҳаммаси Эгина қиз фожиасидан бошланди. Бошландию, унга худолар худоси Зевс амри ила ёғилган таъқиб-таъйиқлар тўғони уланиб кетди” [Х. Дўстмуҳаммад., 2016; 280].

Ваҳоланки, Сизифнинг бор-йўқ гуноҳи унинг боҳабарлиги эди. Боҳабарлиги унга панд берди. Ҳа, у Эгина қиз паритимсол ва хушқад гўзаллар кушандаси бўлмиш Зевс томонидан ўғирлаб кетилганидан хабар топди. Абадулабад ўзгармас ақида шу – маъбудлар назар-наздида хабардор кимсадан хавфлироқ жондор йўқ. Хабардор одам шердан, арслондан, сиртлону, аждаҳода тўғону, вулқондан-да хатарли. Дунёнинг хатари – хабардорликда! Боз устига, Сизиф сингари ҳақпараст, адолатпеша ва бетгачопар хабардорларнинг турган-битгани тирик зиён. Х. Дўстмуҳаммаднинг “Донишманд Сизиф” асарида ўтмиш воқелиги юзаки қараганда Сизифнинг олдиндан сезиш ва кўра билиш қобилияти худди Промитей сингари унга қанчалик қимматга тушганлигини адиб асар охирларида келтириб ўтади. Унгача фақат Сизифнинг тош билан бўлган ҳолати акс этадики, гўё Сизиф шу тошни тепаликка олиб чиқиши зарурдек. Сизифнинг Зевс билан конфликти бир бирига дунёқараши руҳий жиҳатдан табиат ҳодисалари заминдаги қарама-қаршилиқлар замирида юзага келади.

Руҳият тасвирини қўллашда эслаш усулининг қўлланилиши қаҳрамонларнинг баъзи ҳолатлардаги ўй-фикрлари ва хатти –ҳаракатларини тарихий воқелик билан боғлашга асос топади. Баъзи ўринларда адиблар ижодида эслаш ўрнини онг оқими эгаллайди. Биз бу каби хислатларни Н. Эшонқулнинг “Тўрўғли” романларида кўришимиз мумкин.

“Бу воқеа жума куни содир бўлганди. Агар Н.нинг ҳаёти кейинчалик бошқа бир ўзанга тушиб кетмаганида, эҳтимол, у жума куни юз берган бу чалкашликни бутунлай унутиб юборган бўларди. У кейинчалик бу чалкашлик ҳақида кўп марта эслади ва айнан ўша адашиб қилинган қўнғироқ менинг ҳаётимни бутунлай ўзгартириб юборди, менинг ҳаётим айнан ўша

кундан сўнг бошқа оқимга қараб бурилиб кетди, табиийки, раҳбарнинг қабулига адашиб чақиришгани охир-оқибат ойдинлашгани каби бир куни ҳаммаси ўз ўрнига тушади деб ўзини ўзи овутиб юрди” [Н. Эшонқул., 2012; №2., 19].

Бундай ҳолларда қаҳрамоннинг ўта мураккаб руҳий ҳолатида онг ва қалбида кечаётган мурасасиз кескин руҳий ҳолатни мурасага келтириш, ўз-ўзини тафтиш қилиш ва ўзига керакли баҳони бериш билан боғлиқ бўлиши табиийдир. Шу сабабдан Н. Эшонқулнинг “Тўрўғли” романида психологизмнинг динамик ва аналитик принципларининг уйғунлашиш ҳолатини кўриш мумкин. Бу уйғунликни У. Ҳамдамнинг “Мувозанат” романидаги Юсуф, Н. Эшонқулнинг “Маймун етаклаган одам” асаридаги рассом образлари тимсолида ҳам кўриш мумкин.

М.М. Бахтин таъкидлаганидек: “инсон руҳиятига хос эслаш жараёни бадий тасвирнинг махсус усули даражасига кўтариш, шу орқали романга хос тафаккур илғамини асарнинг замоний ва маконий қамровини кенгайтириш, персонажлар руҳий оламини ўтмиш билан боғлаш, сюжетни янгидан-янги воқеалар, қаҳрамонлар билан бойитиш ижодкор маҳоратининг юксаклигидан далолат беради” [Бахтин М., 353–392].

Юқорида келтирилган Бахтин фикрларига қўшилган ҳолда яна шуни айтиш мумкинки, бадий асарларда келтирилган психологик тасвирда эслаш усулининг қўлланилиши даражаси тасвир объектининг ҳаёт ҳақиқатига қанчалар яқинлиги билан ҳам белгиланади. Агар асарда тасвир этилган воқелик ҳаёт ҳақиқатига яқин даражада тасвирланса ўқувчи ишончи ошади. Инсон баъзан бир қарашда содда, баъзида эса англаб бўлмас бир хилқат шу боисдан унинг руҳияти ўта мураккаб ва ранг-барангдир. Шу сабабли ҳам руҳий ҳолатнинг намоён бўлиши ҳам ўзига хосдир.

Инсон бирор ҳаётий ҳодиса ёки воқеа ҳақида хулоса чиқариши, қарор қабул қилиши, ёйинки бир тўхтамга келиши учун фикр юритади, мушоҳада қилади. Ана шундай пайтда унинг воқеа – ҳодиса ёки нарсалар, алал оқибат одамлар ҳақида тасаввури ва уларга бўлган муносабати ойдинлашади.

“Асар қаҳрамонларининг ўй-фикр юритиши унинг ўзлигини инсон сифатидаги моҳиятини китобхонга аниқлаб беришга имкон беради. Умуман олганда, мулоҳаза юритиш-ўйлаш психологик тасвир ҳамда таҳлилнинг энг мураккаб, айтиш мумкин, энг самарадор усули ҳисобланади. Чунки асар персонажлари табиатидаги юксаклик ва пасткашлик фақат руҳий таҳлил, руҳий жараёнлардагина ўзлигини намоёиш этади” [Храпченко М.Б., 1976; 133].

М.Б. Храпченонинг фикрларига қўшилган ҳолда шуни айтиш мумкинки, инсон ўтган ва ўтаётган ўз ҳаёти жараёнларида эришган ютуқлари-ю, хато-камчилликларини, уни ўраган ва ўраб турган инсонларга муносабатларини, уларнинг ҳар бир ҳатти-ҳаракатларини (агар у ҳатти-ҳаракатлар бевосита шу инсон билан боғлиқ бўлса. Таъкид бизники.) хотирлашга ва унга баҳо беришга уринади. Шу аснода ўзига ҳам маълум маънода хулоса чиқаради.

Жаҳон адабиёти хазинасининг бойишига ўзларининг асарлари билан улкан ҳисса қўшган, модернизм ва психологизм йўналишидаги илмий ва бадий адабиётининг юксак даражага кўтарилиши учун замин яратган Ф. Стендаль,

Штобриан, Гофман, А. Ахматова, Л.Н. Толстой, М.Ф. Достоевский, Ж.П. Сартр, М. Пруст, Ж. Жойс, Т. Манн, Э. Хемингуэй, У. Фолкнер, Р. Роллан каби бир қанча йирик ёзувчилари ўз ижод лабораториясида қаҳрамон характерининг ички дунёсини, унинг руҳий оламидаги барча тебраниш ҳолатларини очишда онг оқими ҳамда туш кўриш, эслаш, хотирлаш, ўйлаш, ички ва ташқи монолог ва диалоглар, галлюцинация каби психологик тасвир усулларида кенг фойдаланган.

Баъзи ўринларда адибларимиз қаҳрамонлар онгида ва онг остида кечаётган ўй-фикрларни ички ва ташқи монологлар орқали бериш воситаларидан ҳам кенг фойдаланади. Руҳият тасвирининг таъсирчанлигини ошириш мақсадида адиб қаҳрамоннинг онгини қамраб олган ўй-хаёллар ва фикрларини ўз тилидан эмас, балки қаҳрамон тили орқали баён этади. Бундай ҳолларда ички ёки ташқи монолог усулини қўллаш жоиз. Бу соҳада рус адабиётшунослари И.С. Тургеневни “ички монологнинг устаси” [Долотов Л., 1973; 50–51] деб таъкидлашади. Бунинг боиси шундаки, Тургенев руҳан ўзига яқин қаҳрамонлар тасвирини беришда кўпинча ички монологдан фойдаланган. Бундай ҳолатни Х. Дўстмуҳаммаднинг “Донишманд Сизиф” асари мисолида ҳам кўриш мумкин. Сизиф сўнгги лаҳзаларгача Зевс томонидан ўзига қандай жазо тайинланишини кутаётган пайтдаги ички руҳий изтиробларини адиб қуйидагича тасвирлайди: “Дорга осишармикан?. У ҳолда қани халойиқ, қани тўсинда тебраниб уни интиқ кутаётган сиртмоқ?... Жимжит. Ёхуд, манави кимсасиз тоғ этагида шартта ерга ётқизишадию, ким кўриб ўтирибди, азиз бошини сапчадек қилиб танасидан жудо этишади-вассаломмикан?! Бир зумгина – бу дунёда бир одам камайди, нимаю, кўпайди – нима! Ёхуд Коринфнинг устига осмон қулаб тушармиди, Сизиф қатл этилса?! Ундай деса, ойболта тутган жаллодларнинг қораси кўринмаяпти, кунда ҳам йўқ... Ўт қалаб, тиккасига ёндиришармикан?... Балки бошидан намакоб пуркай-пуркай терисини шилишар, тириклайин?!” [Х. Дўстмуҳаммад., 2016; 261–262].

Э-э-э, ана, ана, Сизиф кўрди! Кўрдию, вужуди ловуллаб кетди, аён, деган ўй шуурини-дилини яшиндай тилиб, қуйдириб ўтди. Тўғриси, у бундай жазони кутмаганди. Нима бўлса бўлар, лекин ортиқча қийнамай жонимни олишади, деган умидда шайланиб келаётганди у, бироқ... Кўз олдида оғир ҳайбатли харсанг тош остида мажақланган ва ер билан битта бўлиб ётган оёқ-қўли, жисми-жасади гавдаланди. Харсанг тошнинг роса думалайдиганини топишибди, ўзиям! Баҳайбатлигини!.. Аввал Сизифни ерга юзтубан ётқизадилар, сўнг олди-орқасидан пойлоқчилик қилиб келаётган хоснавкарлар бараварига харсангга ёпишадилар-да, тошни унинг устидан бир сидра думалатиб юборадилар, қарабсизки, қасира-қусур-р-р!..

Шуни айтиш мумкинки, адиб Х.Дўстмуҳаммад асарда тасвирлаётган қаҳрамонларнинг руҳий дунёсини жуда яхши билганлиги вазиятлар талабидан келиб чиқиб, қаҳрамон руҳиятида кечиши мумкин бўлган ҳис ва туйғуларни англаши ва қаҳрамон қалбидан ўтаётган ва ўтиши мумкин бўлган сўзларни ҳис этиши билан ҳам бошқа адиблардан ажралиб туради.

ХУЛОСА

Инсон руҳияти ўта мураккаб ҳодиса. Уни тасвирлашда адиблар бир неча усуллардан фойдаланишган. Бу адибларнинг дунёни англаш, ҳис қилиш ва муносабат билдириш, қаҳрамон руҳиятини очишнинг ўзларига хос ва мос бўлган энг қулай усуллари танлаш имкониятини беради. XX асрнинг биринчи ярмида ананага айланган модернизм адабий оқими қаҳрамон руҳияти масаласига алоҳида

эътибор қаратилган. Онг оқими, онг ости оқими, онгсизлик онги нуқтаи назаридан ёндашувлар билан бошқа оқимлардан ажралиб туради. Иккинчи бир томони шундаки, модерн асарларида тасвирланаётган қаҳрамон тўлалигича эркин объект сифатида ҳаракатланади.

Бизнинг XX-XXI аср насримизда бу оқимга нисбатан турли қарашлар мавжуд. Ўтган асрнинг охирида бунёд этилган асарлар орасида онг оқимига доир мисоллар бир талайгина. Масалан, А. Қаҳҳор, О. Ёқубов, П. Қодиров асарларида эслаш, хотирлаш, туш кўриш, ўйлаш, фикрлаш каби руҳият тасвири усулларида фойдаланган бўлса, М.М. Дўст, Т. Мурод асрларида ички монолог, руҳият тасвири билан онг оқимининг уйғунлашганлигини, У. Ҳамдам, М.М. Дўст, Н. Эшонқул, Саломат Вафо, Зулфия Қуролбой қизи асарларида эса онг оқими билан онг ости оқими тасвирилари берилган ва бундан ташқари бир қанча адиб ва адибаларимиз ўз ижод намуналарида бу оқим йўналишига баҳоли қудрат ўз ҳиссаларини қўшган ва қўшмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бахтин М. Из предыстории романного слова. - М.М.Бахтин. Литературно-критические статьи. – М., -С. 353-392.
2. Днепров В. Черты романа XX века,-М. 1965.-с. 112.
3. Дюбо Жон-Батист. Критические размышления о поэзии и живописи-М,; Изд-во “Искусство”, 1976, -с.707
4. Долотов Л. Психологическое течение в литературе критического реализма. || Развитие реализма в русской литературе. В 3-х томах, Т, 5. 2., кН. 1. –М.: Наука. 1973. –с. 50-51.
6. Интеллектуальный роман Томаса Манна,- В. Днепров, Черты романа XX века,-М. 1965.-с. 496
7. Н. Эшонқул “Гўрўғли” романи “Шарқ юлдузи” журнали 2012 й №2-3. 57 бет.
8. Храпченко М.Б. Художественное творчество, действительность, человек.-М,;- 1976.; СП., -с. 365
9. Х. Дўстмуҳаммад “Донишманд Сизиф” Тошкент. “Ўзбекистон” 2016. 359 б.

ИНТЕРНЕТ МАНБААЛАРИ:

1. Умарали Норматов. Бадиият кўзгусида миллат тақдири
<http://e-adabiyot.uz/adabiyotshunoslik/tanqidchilik/1008-maqola.html>
2. Қозоқбой Йўлдош. Роман ва бугунги ўзбек романчилиги
<http://e-adabiyot.uz/adabiyotshunoslik/tanqidchilik/1006-maqola.html>
3. Йўлдош Солижонов. Йил хирмони, ҳосил сифати
<http://e-adabiyot.uz/adabiyotshunoslik/tanqidchilik/1276-maqola.html>
4. ziyouz.uz > ozbek-nasri > ahmad-azam > а-...А. Аъзам “Рўё ёхуд Ғулистонга сафар” роман 2014 й 308 бет.